

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

ΠΕΡΙ ΚΡΟΓΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

γ'.) *Περὶ διδασκάλων καὶ ἐκπαιδευτηρίων.*

§ 1. Τὸ κυριώτατον χαρακτηριστικὸν πάσης τῆς προμη-
σθείσης ἑλληνικῆς παιδείσεως ἦν ὅτι σύμπασα αὕτη διεξήγετο
ιδίως ὡς καθαρῶς ἰδιωτικὸν ἔργον· διότι πρῶτον μὲν ἐπετρέπετο
ἐκάστῳ ἢ τοῖς ἄλλοις μετάδοσις τοιαύτης, ἐπετηδεύετο ὑφ' ἐκά-
στου ἢ ἐπιτέλεσις τοιούτου κατὰ τὰς ἡμετέρας ἐννοίας ὑψηλοῦ
ἔργου ἄνευ εἰδικῆς πρὸς τοῦτο προπαρασκευῆς ἐν ἰδιαιτέροις διδα-
σκαλείοις μέσης ἢ ὑψηλῆς ἐκπαιδείσεως, ἄνευ εἰδικῶν δοκιμα-
σιῶν καὶ εἰδικῆς ἀδείας δι' εἰδικῶν πτυχίων ἀπνεμομένης. Εἶτα
οὐδεμία πρόνοια κατεβάλλετο παρὰ τῆς πολιτείας, ὅπως ἰδρυθῶσι
καὶ στοιχειώδη ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα, πολλῶ δὴ ἕλαττον
ὅπως διοργανωθῶσι καὶ ὑποδιαρθρῶσι καὶ διακλαδωθῶσι μετὰ
τῆς ἀκριβείας καὶ τελειότητος τῆς ἐπικρατούσης παρὰ τοῖς νεω-
τέροις. Ὡσαύτως οὐδεμία φροντίς κατεβάλλετο παρὰ τῆς πό-
λεως, ὅπως οἱ γονεῖς ἀναγκάζωνται ἀποστέλλειν τοὺς παῖδας
αὐτῶν εἰς τιαυτὰ παιδευτήρια, ἐπομένως οὐδεὶς λόγος περὶ
ὑποχρεωτικῆς ἐκπαιδείσεως, ἦν ἄλλως οὐδὲ ὁ νῦν ἡμερώτερος
καὶ ὀμαλώτερος πολιτισμὸς κατάρθωσε παρὰ πᾶσι τοῖς πεπολι-
τισμένοις ἔθνεσιν. Ὡστε φαίνεται ὅτι ἰσχύει καὶ ἐνταῦθα γενικῶς,
ὅπερ ὁ Σωκράτης λέγει πρὸς τὸν Ἀλκιβιάδην παρὰ Πλάτωνι
(Ἀλκιβ. Α' σ. 122)· «τῆς σῆς γενέσεως, ὧ Ἀλκιβιάδη, καὶ

τροφῆς καὶ παιδείας, ἢ ἄλλου ὄτουσιν Ἀθηναίων, ὡς ἔπος εἰπεῖν οὐδὲν μέλει». Ἄλλ' ἐὰν μὴ γραπτοὶ νόμοι, οἳ φαίνονται ὅτι ὑπονοοῦνται ἀλλαχοῦ παρὰ Πλάτωνι, τοῦλάχιστον τὸ κραταῖον ἔθος, ὁ πειστικώτατος καὶ ἰσχυρότατος οὗτος νόμος, ὑπεχρέου ἕκαστον τῶν γονέων, ἕπως ἀπονέμῃ τοῖς ἰδίοις παισὶ τὴν κατάλληλον παιδείαν, ὥστε δικαίως παρὰ τῷ φιλοσόφῳ (Κριτ. σ. 50) οἱ προσωποποιούμενοι νόμοι ἠδύναντο ἐρωτᾶν μετὰ τοῦ Σωκράτους καὶ ἕκαστον τῶν πολιτῶν « μή τι μέμψη τοῖς νόμοις τοῖς περὶ τὴν τοῦ γενομένου τροφήν τε καὶ παιδείαν, ἐν ἧ καὶ σὺ ἐπαιδεύθης; ἢ οὐ καλῶς προσέταττον ἡμῶν οἱ ἐπὶ τούτοις τεταγμένοι νόμοι παραγγέλλοντες τῷ πατρὶ τῷ σῶ σέ ἐν μουσικῇ καὶ γυμναστικῇ παιδεύειν; » Οἱ παρ' Αἰσχίνῃ (κατὰ Τιμ. 5, 6) ἀναφερόμενοι Σολώνειοι νόμοι περὶ παιδείσεως, ἦσαν πάντες προφυλακτικοὶ ἢ ἀπαγορευτικοὶ νόμοι πρὸς ἀποφυγὴν ἠθικῶν καταχρήσεων· « οἱ τῶν παιδῶν διδάσκαλοι ἀνοιγέτωσαν μὲν τὰ διδασκαλεῖα μὴ πρότερον ἡλίου ἀνιόντος, κλειέτωσαν δὲ πρὸ ἡλίου δύνοντος· καὶ μὴ ἐξέστω τοῖς ὑπὲρ τὴν τῶν παιδῶν ἡλικίαν οὐσιν εἰσιέναι τῶν παιδῶν ἔνδον ὄντων, ἐὰν μὴ υἱὸς διδασκάλου ἢ ἀδελφὸς ἢ θυγατρὸς ἀνὴρ· ἐὰν δέ τις παρὰ ταῦτ' εἰσὶν θανάτῳ ζημιούσθω ». Ἐπι σαφέστερον καταδεικνύουσι τὸ πνεῦμα τῶν τοιούτων διατάξεων αἱ προτασσόμεναι σκέψεις τοῦ ῥήτορος· « ὁ γὰρ νομοθέτης πρῶτον μὲν τοῖς διδασκάλοις, οἷς ἐξ ἀνάγκης παρακατατιθέμεθα τοὺς ἡμετέρους αὐτῶν παῖδας, οἷς ἴστιν ὁ μὲν βίος ἀπὸ τοῦ σωφρονεῖν, ἢ δ' ἀπορία ἐκ τῶν ἐναντίων, ὅμως ἀπιστῶν φαίνεται καὶ διαφρήδη ἀποδείκνυσι πρῶτον μὲν, ἦν ὥραν προσήκει ἵεναι τὸν παῖδα τὸν ἐλεύθερον εἰς τὸ διδασκαλεῖον, ἔπειτα μετὰ πόσων παιδῶν εἰσιέναι καὶ ὀπηνίξ' ἀπιέναι, καὶ τοὺς διδασκάλους τὰ διδασκαλεῖα καὶ τοὺς παιδοτρίβας τὰς παλαιστρας ἀνοίγειν μὲν ἀπαγορεύει μὴ πρότερον, πρὶν ἂν ἡλῖος ἀνίσχη, κλῆειν δὲ προστάττει πρὸ ἡλίου δεδυκότος, τὴν ἐρημίας καὶ τὸ σκότος ἐν πλείστη ὑποψία ποιούμενος, καὶ τοὺς νεανίσκους τοὺς εἰσφοιτῶντας οὐστῖνας δεῖ εἶναι καὶ ἄς τινὰς ἡλικίας ἔχοντας καὶ ἀρχὴ ἦτις ἔσται ἢ τούτων ἐπιμελησομένη καὶ περὶ παιδαγωγῶν ἐπιμελείας καὶ περὶ Μουσειῶν ἐν τοῖς διδασκαλείοις καὶ περὶ Ἐρ-

μαίων ἐν ταῖς παλαιστροαῖς, καὶ τὸ τελευταῖον περὶ τῆς συμφοι-
 τήσεως τῶν παίδων καὶ τῶν χορῶν τῶν ἐγκυκλίων· κελεύει γὰρ
 τὸν χορηγὸν τὸν μέλλοντα τὴν οὐσίαν τὴν ἑαυτοῦ εἰς ὑμᾶς ἀνα-
 λίσκειν ὑπὲρ τετταράκοντα ἤδη γεγονότα τοῦτο πράττειν, ἔν' ἤδη
 ἐν τῇ σωφρονεστάτῃ αὐτοῦ ἡλικίᾳ ὦν, οὕτως ἐντυγχάνῃ τοῖς
 ὑμετέροις παισὶν» καὶ κατωτέρω ἐπιφέρει· «ὁ νομοθέτης ἡγή-
 σατο τὸν καλῶς τραπεύοντα παῖδ' ἄνδρα γενόμενον χρήσιμον ἔσε-
 σθαι τῇ πόλει· ὅταν δ' ἡ φύσις τὰνθρώπου πονηρὰν ἀρχὴν λάβῃ
 τῆς παιδείας, ἐκ τῶν κακῶς τετραμμένων παίδων παραπλησίους
 ἡγήσατο πολίτας ἔσεσθαι Τιμάρχῳ τουτωί». Καὶ ἀναφέρουσι
 μὲν τινεὶς ρητὸν ὁῦθεν νόμον Σολώνειον, «τοὺς παῖδας διδάσκε-
 σθαι πρῶτον νεῖν τε καὶ γράμματα», ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἐπὶ τὸ
 γενικώτερον διετύπωσαν τοιοῦτον νόμον παρασυρόμενοι ὑπὸ τῆς
 γνωστῆς παροιμίας, «μῆτε νεῖν μῆτε γράμματα' ἐπίστασθαι»,
 ἧτις μαρτυρεῖ ὡσαύτως περὶ ἰσχυρῶς ἐρρίζωμένου ἔθους, οὐχὶ
 δὲ περὶ ἠθικῆς ὑποχρέωσις καὶ καταναγκάσεως, ἧτις καταφαί-
 νεται μᾶλλον ἐκ τῆς παρατηρήσεως τοῦ Αἰσχίνου, ὅτι ἐξ ἀνάγκης
 παρακατατιθέμεθα τοῖς διδασκάλοις τοὺς ἡμετέρους παῖδας.
 Τὸ μέγιστον, ὅπερ ἐν τούτῳ κατῶρθωσεν ἡ ἑλληνικὴ νομοθεσία,
 ἦν ἡ παρά τῳ Σόλωνι πρόνοια, καθ' ἣν ἀπεφάνητο ὡς ἀπαραί-
 τητον ὄρον, ἐφ' ᾧ οἱ γονεῖς ἠδύναντο προσδοκᾶν γηροκομίαν παρά
 τῶν τέκνων αὐτῶν, τὴν προηγουμένως ἀποδοθεῖσαν τούτοις παρά
 τῶν γονέων κατάλληλον ἀνατροφὴν καὶ παιδείαν. Διότι, ἐν ᾧ ὁ
 νόμος ἐτιμῶρει καιρίως διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ κυριωτάτου δι-
 καιώματος τοῦ ἀττικοῦ πολίτου, τῆς παρῆρσις, τὸν μὴ ἐκπλη-
 ροῦντα τὰ πρὸς τοὺς γονεῖς καθήκοντα, «ἐάν τις» λέγῃ, «ἐν
 τῳ δήμῳ τὸν πατέρα τύπτων ἢ τὴν μητέρα, ἢ μὴ τρέφων, ἢ μὴ
 παρέχων οἴκησιν, τοῦτον οὐκ ἐξ (ὁ νομοθέτης) λέγειν» —, ἀφ'
 ἐτέρου ἀπαλλάττει τούτων τῶν ὑποχρεώσεων τὸν μὴ προσηκόν-
 τως ὑπὸ τῶν γονέων ἀνατραφέντα· διότι διαβρήδην ἔλεγεν ὁ
 νόμος, «μὴ ἐπάναγκες εἶναι τῳ παιδί ἡβήσαντι τρέφειν τὸν πα-
 τέρα μηδ' οἴκησιν παρέχειν, ὅς ἂν ἐκμισθωθῇ ἑταίρειν», ἀλλὰ
 ταῦτα μὲν πρὸς τὸν ἐτι ζῶντα πατέρα· «ἀποθανόντα δ' αὐτὸν
 θαπτέτω καὶ τᾶλλα ποιείτω τὰ νομιζόμενα»· ἐπάγεται δὲ ἡ αἰ-

τιολογία καὶ ἡ παρατήρησις ὅτι «ζῶντος αὐτοῦ ἀφαιρεῖται τὴν ὄνησιν τῆς παιδοποιίας, ὡσπερ ἐκεῖνος τοῦ παιδὸς τὴν παρβρῆσιαν, τελευτήσαντα δ' αὐτόν, ἤνιχ' ὁ μὲν εὐεργετούμενος οὐκέτ' αἰσθάνεται ὧν εὖ πάσχει, τιμᾶται δ' ὁ νόμος καὶ τὸ θεῖον, θάπτειν ἤδη κελεύει καὶ τᾶλλα ποιεῖν τὰ νομιζόμενα». (Αἰσχ. κ. Τιμ. 7 ἢ 13).

§ 2. Ἐπίσης φροντίδα μόνον καὶ οὐχὶ ὑποχρέωσιν πρὸς παιδευσιν τῶν τέκνων καταδεικνύει ἡ τοῦ Χαράωνδα διάταξις, περὶ ἧς οὐδεμία ἐπιτρέπεται ἀμφισβηλία· ἡ διάταξις αὕτη ἐπέβαλλε τὴν ἐκ τῶν πόρων τοῦ δημοσίου ἀπότισιν τῶν διδάκτρων καὶ πάσης τῆς ἄλλης πρὸς ἐκπαίδευσιν δαπάνης· «ἐνομοθέτησε γὰρ τῶν πολιτῶν τοὺς υἱεῖς ἅπαντας μαθάνειν γράμματα χορηγούσης τῆς πόλεως τοὺς μισθοὺς τοῖς διδασκάλοις». Ὁ Διόδωρος (ΙΒ', 12) μαρτυρῶν ταῦτα παρατηρεῖ· «ἔγραψε καὶ ἕτερον νόμον κρεῖττονα καὶ τοῖς παλαιότεροις αὐτοῦ νομοθέταις ἡμελημένον»· καὶ αἰτιολογεῖ τὴν πρόθεσιν τοῦ νομοθέτου διὰ μακροτέρων ἐμβριθῶν σκέψεων· «ὑπέβαλε γὰρ τοὺς ἀπόρους τοῖς βίοις, ἰδίᾳ μὴ δυναμένους δίδοναι μισθοὺς, ἀποστερηθῆσθαι τῶν καλλίστων ἐπιτηδευμάτων· τὴν γὰρ γραμματικὴν παρὰ τὰς ἄλλας μαθήσεις προέκρινεν ὁ νομοθέτης καὶ μάλα πρόσηκόντος· διὰ γὰρ ταύτης τὰ πλεῖστα καὶ χρησιμώτατα τῶν πρὸς τὸν βίον ἐπιτελεῖσθαι, ψήφους, ἐπιστολάς, διαθήκας, νόμους, τᾶλλα τὰ τὸν βίον μάλιστα ἐπανορθοῦντα· τίς γὰρ ἂν ἄξιον ἐγκώμιον διάθοιτο τῆς τῶν γραμμάτων μαθήσεως; διὰ γὰρ τούτων μόνων οἱ μὲν τετελευτηκότες τοῖς ζῶσι διαμνημονεύονται, οἱ δὲ μακρὰν τοῖς τόποις διεστώτες τοῖς πλεῖστον ἀπέχουσιν ὡς πλησίον παρεστῶσι διὰ τῶν γεγραμμένων ὁμιλοῦσι· ταῖς τε κατὰ πόλεμον συνθήκαις ἐν ἔθνεσιν ἢ βασιλευσὶ πρὸς διαμονὴν τῶν ὁμολογιῶν ἢ διὰ τῶν γραμμάτων ἀσφάλεια βεβαιωτάτην ἔχει πίστιν· καθόλου δὲ τὰς χάρειστάτας τῶν φρονίμων ἀνδρῶν ἀποφάσεις καὶ θεῶν χρησμάτους, ἔτι δὲ φιλοσοφίαν καὶ πᾶσαν παιδείαν μόνην τηρεῖ καὶ τοῖς ἐπιγιγνόμενοις ἀεὶ παραδίδωσιν εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα· διὰ καὶ τοῦ μὲν ζῆν τὴν φύσιν αἰτίαν ὑποληπτέον, τοῦ δὲ καλῶς ζῆν τὴν ἐκ τῶν γραμμάτων συγκειμένην παιδείαν· ὅθεν ὡς μεγάλων τινῶν ἀγα-

θῶν ἀποστερουμένους τοὺς ἀγραμμάτους διωρθώσατο τῇ νομοθεσίᾳ ταύτῃ καὶ δημοσίας ἐπιμελείας τε καὶ δαπάνης ἤξιωσε, καὶ τοσοῦτον ὑπερεβάλετο τοὺς πρότερον νομοθετήσαντας δημοσίῳ μισθῷ τοὺς νοσοῦντας τῶν ἰδιωτῶν ὑπὸ ἰατρῶν θεραπεύεσθαι, ὥσθ' οἱ μὲν τὰ σώματα θεραπείας ἤξιωσαν, ὁ δὲ τὰς ψυχὰς τὰς ὑπ' ἀπαιδευσίας ἐνοχλουμένας εὐεράπευσε, κάκεινων μὲν τῶν ἰατρῶν εὐχόμεθα μηδεμίαν χρεῖαν ἔχειν, τοῖς δὲ τῆς παιδείας διδασκάλους ἐπιθυμοῦμεν ἅπαντα τὸν χρόνον συνδιατρίβειν». Ἀλλὰ τὸ γενικώτερον ἐπικρατοῦν ἔθος μαρτυρεῖ ἡμῖν ὁ Ἀριστοτέλης (Πολ. Η', 1), λέγων, «ὅτι τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παιδείαν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειεν· καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν οὐ γιγνόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας» καὶ περαιτέρω «ἐπεὶ δ' ἐν τῷ τέλει τῇ πόλει πάση, φανερόν ἐστι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν, ὃν τρόπον νῦν ἕκαστος ἐπιμελεῖται τῶν αὐτῶν τέκνων ἰδίᾳ τε καὶ μάθησιν ἰδίαν ἢ ἂν δόξῃ διδάσκων· δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἄσκησιν· ἅμα δὲ οὐδὲ χρῆ νομίζειν αὐτὸν αὐτοῦ εἶναι τινα τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως· μόριον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως· ἢ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἕκαστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν». Ὡστε συνορῶν τὸ πρέπον, μαρτυρεῖ συνάμα τὸ γενικῶς ἐπικρατοῦν ἔθος τῆς μὴ τοιαύτης παιδείσεως. Ὡσαύτως καὶ ἔνθα ὁ Πλάτων αἰτιολογεῖ καὶ συνιστᾷ τὴν ἰδρυσιν παιδευτηρίων καὶ τὴν πρόσκλησιν δημοσίᾳ μισθουμένων διδασκάλων, τοῦτο καταδεικνύει ἰδίαν αὐτοῦ κρίσιν, οὐχὶ δὲ καὶ πραγματικὸν γεγονός· οὕτως ἐν Νόμοις (Ζ', σ. 804c —) «οἰκοδομαίαι μὲν εἰρηνται γυμνασίων ἅμα καὶ διδασκαλείων κοινῶν τριχῆ κατὰ μέσσην τὴν πόλιν, ἔξωθεν δὲ ἰππων αὖ τριχῆ περὶ τὸ ἄστυ γυμνάσιά τε καὶ εὐρυχώρια, τοξικῆς τε καὶ τῶν ἄλλων ἀκροβολισμῶν ἕνεκα διακεκοσμημένας μαθήσεώς τε ἅμα καὶ μελέτης τῶν νέων· εἰ δ' ἄρα μὴ τότε ἱκανῶς ἐρρήθησαν, νῦν εἰρήσθω τῷ λόγῳ μετὰ νόμων· ἐν δὲ τούτοις πᾶσι διδασκάλους ἕκαστων, πεπεισμένους μισθοῖς οἰκοῦντας ξένους διδάσκειν τε πάντα ὅσα πρὸς τὸν πόλεμον ἐστὶ μα-

θήματα τοὺς φοιτῶντας ἔσα τε πρὸς μουσικὴν, οὐχ ὄν μὲν ἂν ὁ πατήρ βούληται φοιτῶντα, ὄν δ' ἂν μὴ, εἴωντα τὰς παιδείας, ἀλλὰ τὸ λεγόμενον πάντ' ἄνδρα καὶ παῖδα κατὰ τὸ δυνατόν, ὡς τῆς πόλεως μᾶλλον ἢ τῶν γεννητόρων ὄντας, παιδευτέον ἐξ ἀνάγκης». Τὸ εὐγενὲς ψήφισμα τῶν Τροιζηνίων (Πλουτ. Θεμ. 10), δι' οὗ ἐψηφίσαντο διδασκάλους τελεῖν μισθοὺς ὑπὲρ τῶν παιδῶν τῶν Ἀθηναίων τῶν πρὸς αὐτοὺς ὑπεξαχθέντων καὶ καταφυγόντων, προφανέστατα ἀποτελεῖ ἐξαιρετικὴν περίπτωσιν, ἀλλ' οὔτε αὕτη οὔτε ἡ παρά Χαρώνδα προμνησθεῖσα διάταξις, ἡ μονιμώτερον διατάξασα τὸ τοιοῦτο ὑπὲρ τῆς νεολαίας, ὑποδεικνύουσι τὴν σύστασιν δημοσίων παιδευτηρίων, οὔτε οἱ διδάσκαλοι οὗτοι, οἷς ἐτελοῦντο μισθοὶ κατὰ τὸ ψήφισμα, ἦσαν διὰ τοῦτο ἦττον ἰδιωτικοὶ διδάσκαλοι. Παραθετέα ἐνταῦθα περιέργος τις ἐξαίρεσις, περίπου ὁμοίᾳ τῇ τῶν Τροιζηνίων γενομένη ὑπὸ Σερτώριου ὑπὲρ τῶν παιδῶν τῶν Ἰβήρων, ἀναφερομένη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Πλουτάρχου (Σερτ. 14)· « μάλιστα δ' εἶλε τοὺς Ἰβήρας τὰ τῶν παιδῶν· τοὺς γὰρ εὐγενεστάτους ἀπὸ τῶν ἐθνῶν συναγαγὼν εἰς Ὀσκαν πόλιν μεγάλην, διδασκάλους ἐπιστήσας ἐλληνικῶν τε καὶ ῥωμαϊκῶν μαθημάτων, ἔργῳ μὲν ἐξωμηρεύετο, λόγῳ δ' ἐπαίδευεν, ὡς ἀνδράσι γενομένοις πολιτείας τε μεταδώσων καὶ ἀρχῆς... οἱ δὲ πατέρες ἤδοντο θαυμαστῶς, τοὺς παῖδας ἐν περιπορφύροις ὀρῶντες μάλᾳ κοσμίως φοιτῶντας εἰς τὰ διδασκαλεῖα καὶ τὸν Σερτώριον ὑπὲρ αὐτῶν μισθοὺς τελοῦντα καὶ πολλάκις ἐπιδείξεις λαμβάνοντα καὶ γέρα τοῖς ἀξίοις νέμοντα καὶ τὰ χρυσᾶ περιδέραια δωρούμενον, ἃ Ῥωμαῖοι βούλλας καλοῦσιν ».

§ 3. Ἐκ πάντων τῶν προειρημένων ἔπεται ὅτι οὐδεὶς λόγος δύναται γίνεσθαι περὶ δημοσίων ἐκπαιδευτικῶν καταστημάτων παρά τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλησι τοιούτων, οἷα τὰ νῦν παρ' ἡμῖν καὶ τὰ παρά τοῖς νεωτέροις πεπολιτισμένοις ἔθνεσιν. Ἀλλ' ὁμοῦ πάλιν οὐδαμῶς ἀπέβαλλεν ἢ παρ' ἐκείνοις ἐκπαίδευσις οὐδὲ τὸν χαρακτῆρα τῆς δημοσιότητος, τοῦτο δὲ τόσῳ μᾶλλον, καθ' ἑσῶν ἢ θέσις τῆς ἐλληνικῆς νεότητος καὶ παρά πᾶσαν διαφορὰν τῆς παιδείσεως αὐτῆς παρέχει διηνεκεῖς ἀναλογίας πρὸς τὸν ἔπειτα βίον τοῦ τελείου ἀνδρός καὶ πολίτου, οὔτινος δὴ τὸ στάδιον ἦν

ιδίως άνοιχτόν, δημόσιον καί κοινόν. Ὡς πρὸς τὸν παιδαγωγὸν τοῦ ἀνήλικος ἀντιστοιχεῖ ὁ ἀκόλουθος τοῦ ἐνήλικος, οὕτως ἀποζημιούται ἐκεῖνος διὰ τὴν τῆς ἀγορᾶς ἀπαγόρευσιν διὰ τῆς εἰς τὸ γυμνάσιον φοιτήσεως καὶ τὰ διδασκαλεῖα, εἰς ἃ ἐφοῖτα, ὅπως ἐν τοῖς βάθροις αὐτῶν ἀκούη καὶ ἐκμανθάνη τὰ ποιήματα τῶν ἐπικῶν καὶ λυρικῶν ποιητῶν, ἔνθα κατὰ Πλάτωνα (Πρωταγ. σ. 325 « παρατιθέασιν αὐτοῖς ἐπὶ τῶν βάθρων ἀναγιγνώσκειν ποιητῶν ἀγαθῶν ποιήματα καὶ ἐκμανθάνειν ἀναγκάζουσιν, ἐν οἷς πολλαὶ μὲν νουθετήσεις ἔνεισι, πολλαὶ δὲ διέξοδοι καὶ ἔπαινοι καὶ ἐγκώμια παλαιῶν ἀνδρῶν, ἐν ᾧ ὁ παῖς ζηλῶν μιμῆται καὶ ὀρέγεται τοιοῦτος γενέσθαι » —, τὰ διδασκαλεῖα ταῦτα ἦσαν ὡς πρὸς τοὺς παῖδας τὸ αὐτό, ὅπερ πρὸς τοὺς ἐν ἡλικίᾳ αἱ δραματικαὶ παραστάσεις, αἱ πάλιν ἐξελαμβάνοντο ὡς σχολεῖον τοῦ ἀνδρὸς κατὰ τὴν προσφουεστάτην παρατήρησιν τοῦ Ἀριστοφάνους (Βατρ. 1083)· « τοῖς μὲν παιδαρίοισιν ἐστὶ διδάσκαλος ὅστις φράζει, τοῖς δ' ἡβῶσιν γε ποιητῆς ». Ἐτι ἀκριβέστερον χαρακτηρίζει τὴν τοιαύτην δημοσιότητα τῆς παιδείσεως ἢ παρὰ Κοῖντιλιανῶ διάκρισις καὶ ἀντίθεσις τῆς κατ' οἶκον ἰδιωτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀπὸ τῆς ἐπίσης δημοσίᾳ γινομένης καὶ μὴ ἀποβαλοῦσης παντελῶς τὸν χαρακτῆρα τῆς ἰδιωτικῆς. Ὁ συγγραφεὺς οὗτος, εἰ καὶ λαλεῖ περὶ μεταγενεστέρων χρόνων καὶ ὑπὸ εἰδικωτέρας περιστάσεως, ἐν ὀλοκλήρῳ κεφαλαίῳ (Inst. Orat. I, 2), ἐπιγραφομένῳ, εἰ ὠφελιμώτερον τὸ ἐκπαιδεύεσθαι κατ' οἶκον ἢ ἐν τοῖς διδασκαλείοις, τίθησι τὸ ζήτημα εὐκρινέστερον, εἰ ὠφελιμώτερον τὸ συνέχειν τὸν σπουδάζοντα ἐν τῷ οἴκῳ καὶ μεταξὺ ἰδιωτικῶν τοίχων ἢ τὸ παραδοῦναι αὐτὸν τῇ συμφοιτήτῃ τῶν σχολῶν καὶ οἰοεὶ δημοσίοις διδασκάλοις », ὅπερ καὶ λύει κατὰ τὴν τελευταίαν ἔννοιαν, ἐκτιθεὶς πάντα τὰ πλεονεκτήματα τῆς τοιαύτης συμφοιτήσεως καὶ οἰοεὶ δημοσίας διδασκαλίας καὶ ἀνασκευάζων πάσας τὰς κατὰ τούτου ἀναφερομένας ἐνστάσεις. Διὸ πᾶσα ἐκπαιδευσις συνεχέντρον μείζονα ἢ ἐλάττονα ἀριθμὸν παιδιῶν τῆς αὐτῆς συνοικίας περὶ τὸν οἰκεῖον διδάσκαλον. Οὕτω λέγεται περὶ τοῦ περιφήμου σοφιστοῦ Πρωταγόρου, ὅτι ἀναληφθεὶς ὑπὸ Δημοκρίτου ἐδίδασκεν ἐν κώμῃ τινὶ γράμματα, ἀφ' ὧν ὤρμησεν

ἐπὶ τὸ σοφιστεύειν ('Αθην. Η', 50): διὸ καὶ οἱ παρ' Ἀριστοφάνει (Νεφ. 964) κωμῆται, οἵτινες ὤφειλον βαδίζειν ἀθρόοι εἰς κιθαριστοῦ, ἐννοητέοι ὡς συμφοιτηταί. Μετὰ τῶν ἄλλων δεσμῶν τῶν συνδεόντων τοὺς Ἀθηναίους τοὺς τε ἐκ τοῦ ἄστεως καὶ τοὺς ἐκ Πειραιῶς προβάλλονταί οὗτοι καὶ τὴν συμφοίτησιν, λέγοντες ὅτι « ξυγχορευταὶ καὶ ξυμφοιτηταὶ γεγενήμεθα καὶ ξυστρατιῶται » (Ξεν. Ἑλ. Β', 4, 20), ὁ Κλεινίας καὶ ὁ Κριτόβουλος ἀναφέρονται ὡς συμφοιτῶντες εἰς τὰ αὐτὰ διδασκαλεῖα (Ξεν. Συμπ. Δ', 23). Ὁ Σωκράτης, ἀναφέρων ὅτι ἐμαθήτευε παρὰ τῷ κιθαριστῇ Κόννῳ τῷ Μητροβίου, λέγει ὅτι οἱ συμφοιτηταὶ αὐτοῦ παῖδες κατεγέλων αὐτοῦ καὶ ἐκάλουν τὸν Κόννον γεροντοδιδασκάλον, ἵνα δὲ ἀποφύγη τὸν κατάγελων ἔπεισεν ἄλλους συμμαθητὰς πρεσβύτας, ὅπως φοιτῶσιν ἐκεῖσε (Πλατ. Εὐθύδ. σ. 272 d). Συμφοίτησιν παιδῶν ἐν μεγάλῳ ἀριθμῷ παρέχει ἡμῖν καὶ ὁ Θουκυδίδης, διηγούμενος τὸ τραγικὸν ἐπεισόδιον τὸ συμβῆν εἰς τὴν πολίχνην ἢ κώμην τῆς Ταναγρικῆς Βοιωτίας Μυκαλησσόν, ἔνθα ἐπιπεσόντες οἱ ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τοῦ Διτρεφοῦς βάρβαροι Θραῖκες διδασκαλεῖα παιδῶν, ὅπερ μέγιστον ἦν αὐτόθι καὶ ἄρτι ἔτυχον οἱ παῖδες ἐσεληλυθότες κατέκοψαν πάντα καὶ « ξυμφορὰ τῇ πόλει πάση οὐδεμιᾶς ἤσων μᾶλλον ἐτέρας ἀδόκητός τε ἐπέπεσεν αὕτη καὶ δεινὴ » (Θουκ. Ζ', 29), τόσον δεινὴ, ὥστε μετὰ ταύτην τὴν συμφορὰν ἐξέλιπεν ἡ πόλις αὕτη κατὰ Πausανίαν (Α', 23, 3): « κατὰ τὸν Χαλκιδικὸν Εὐριπον Βοιωτῶν ἐν μεσογαίᾳ πόλις Μυκαλησσὸς ἦν... Μυκαλησσίῳν δὲ οὐ μόνον τὸ μάχιμον οἱ Θραῖκες, ἀλλὰ καὶ γυναῖκας ἐρόνευσαν καὶ παῖδας μαρτυρεῖ δέ μοι Βοιωτῶν γὰρ ὄσους ἀντέστησαν Θηβαῖοι, ὥκοῦντο αἱ πόλεις ἐπ' ἐμοῦ, διαφυγόντων ὑπὸ τὴν ἄλωσιν τῶν ἀνθρώπων· εἰ δὲ καὶ Μυκαλησσίῳσι οἱ βάρβαροι μὴ πᾶσιν ἀποκτείναντες ἐπεξήλθον, ὕστερον ἂν τὴν πόλιν ἀπέλαβον οἱ λειφθέντες ». Αὐτὸ τοῦτο προσεπιμαρτυρεῖ ὅτι ἐν τῷ διδασκαλείῳ ἐκείνῳ ἦν συνηθροισμένη σχεδὸν πᾶσα ἡ ἄρρην νεολαία τῆς πόλεως. Ἄλλ' ὅμως διὰ τῆς τοιαύτης ὑπὸ τοῦ ἔθους ἐπιβαλλομένης εἰς τὰ οἰκεία διδασκαλεῖα συμφοιτήσεως οὐδὲ ἀπεκλείετο καὶ ὁ ἐλεύθερος διαγωνισμὸς τῶν διδασκάλων, ὧν ἕκαστος ἐξηρτάτο πάντως ἐκ τῆς φήμης, ἧς

ἀπήλαυε, καὶ ἐκ τῆς ἐπιδοκιμασίας, ἣν εὕρισκεν ἡ διδασκαλία αὐτοῦ, ὡς εἶδομεν τὸν Ἀισχίνην λέγοντα μὲν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι παρακατετίθεντο τοὺς ἰδίους αὐτῶν παῖδας τοῖς διδασκάλοις, ἀλλὰ καὶ προτεπάγοντα, ὅτι ὁ μὲν βίος αὐτῶν ἦν ἀπὸ τοῦ σωφρονεῖν, ἡ δὲ ἀπορία ἐκ τῶν ἐναντιῶν.

§ 4. Ἀλλ' ἀπὸ τῆς πολιτείας αὐτῆς ἀμέσως ἔμενον ἀνεξάρτητοι οἱ τε διδάσκαλοι καὶ τὰ σχολεῖα αὐτῶν, ὡς καὶ πᾶν ἄλλο ἐπιτήδευμα, ὅπερ ἠδύνατο μὲν ὑποβάλλεσθαι ὑπὸ τινος ἀστυνομικῆς διατάξεως, ἀλλ' ἔμως διεξήγετο παντάπασι κατὰ τὸ μέτρον τῶν ἰδιαιτέρων δυνάμεων καὶ τὸ συμφέρον τοῦ ἐπιχειροῦντος αὐτῶ. Εἶδομεν ἤδη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ὅτι ἐκεῖναι αἱ ἀστυνομικαὶ διατάξεις ἦσαν ἐγγυήσεις ὑπὲρ τῆς ἠθικότητος, ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ὥραν τῆς ἀνοίξεως καὶ κλείσεως τῶν διδασκαλείων, εἰς τὴν ἀπομάκρυνσιν πάσης ὑπόπτου ἐπισκέψεως καὶ τὰ τοιαῦτα, (πρὸς ἐπιτήρησιν δὲ τούτων ἦσαν καὶ ἀρχαί τινες, πιθανῶς οἱ σωφρονισταὶ ἢ ἐπιμεληταὶ τῶν ἐφήβων ἐν Ἀθήναις, ἐν ἄλλαις δὲ πόλεσι καὶ οἱ παιδονόμοι), πάντως δὲ οὐχὶ εἰς τὴν ἀπονομὴν τῆς πρὸς τὸ διδάσκειν ἀδείας, οὐδὲ εἰς τὴν δοκιμασίαν τῆς πρὸς τὸ διδάσκειν ἐπιτηδειότητος τῶν διδασκάλων καὶ τῶν μεθόδων αὐτῶν ἢ εἰς τὸν διοργανισμὸν τῆς διδασκαλίας καὶ τὸν ὄρισμὸν τῶν διδακτέων μαθημάτων. Δημοσίας δὲ ἐξετάσεις γινώσκουσι κατὰ πρῶτον οἱ χρόνοι τῶν αὐτοκρατόρων· παράδειγμα τούτων ἀναφέρει ἡμῖν ὁ Πλούταρχος (Συμ. Θ, 1) τὸ τοῦ Ἀμμωνίου, ὃς Ἀθήνησι «στρατηγῶν ἀπόδειξιν ἔλαβε τῶν γράμματα καὶ γεωμετρίαν καὶ τὰ ῥητορικὰ καὶ μουσικὴν μανθανόντων ἐφήβων καὶ τοὺς εὐδοκιμήσαντας τῶν διδασκάλων ἐπὶ δεῖπνον ἐκάλεσεν». Διὰ τὴν τοιαύτην ἀνεπιτήρητον καὶ ἀνεξάρτητον θέσιν τῶν διδασκάλων καὶ ἐπεδίδοντο πολλοὶ ἄνευ ἰδιαίτερης κλίσεως πρὸς τὸ ἐπάγγελμα καὶ ἄνευ ἰκανότητος περὶ τὴν διδασκαλίαν μόνον ἔνεκεν ἀπορίας, ἰδίως οἱ στοιχειώδεις διδάσκαλοι. Ἐντεῦθεν προέκυπτε καὶ ἡ ὀλιγωρία καὶ ἡ περιφρόνησις, ἣν περιῆπταν τούτοις τῷ διδασκαλικῷ ἐπαγγέλματι ἄνθρωποι ἐκλαμβάνοντες ὡς ἀνελεύθερον καὶ βάναισον ἔργον πᾶσαν βιομηχανικὴν καὶ κερδοσκοπικὴν ἐπιχείρησιν οἰασθῆποτε ἐργασίας. Διὸ καὶ σκώπτικῶς

μεταφέρεται τὸ ἐπάγγελμα καὶ εἰς Ἄδου πρὸς παράστασιν τῆς μεταπτώσεως τῶν ἀνθρωπίνων μεγαλείων παρὰ Λουκιανῷ (Νεκυομ. 17), ἔνθα ὁ Μένιππος λέγει πρὸς τὸν συνδιαλεγόμενον αὐτῷ « πολλῶ δ' ἂν σῆμαι μᾶλλον ἐγέλασας, εἰ ἐθεάσω τοὺς παρ' ἡμῖν βασιλέας καὶ σατράπας πτωχεύοντας παρ' αὐτοῖς καὶ ἦτοι ταριχοπωλοῦντας ὑπ' ἀπορίας ἢ τὰ πρῶτα διδάσκοντας γράμματα καὶ ὑπὸ τοῦ τυχόντος ὑβρίζομένους καὶ κατὰ κόρρης παιομένους ὡσπερ τῶν ἀνδραπόδων τὰ ἀτιμότατα ». Περὶ τοῦ Ἐπικούρου λέγεται ὅτι σὺν τῷ πατρὶ αὐτοῦ ἐδίδασκε γράμματα ἀντὶ λυπροῦ τινος μισθορίου. Ὁ Δημοσθένης λέγει ὅτι ἐγίνωσκεν ἐξ ἀκοῆς παρὰ τῶν πρεσβυτέρων περὶ τοῦ πατρὸς τοῦ Αἰσχίνου, τοῦ γραμματιστοῦ Τρόμητος ἢ Ἀτρομήτου, ὅτι ἐδίδασκε γράμματα πρὸς τῷ τοῦ ἥρω τοῦ ἱατροῦ, ὅπως ἠδύνατο, ἀλλ' οὖν ἐν ταύτῃ γε ἔζη » (Παραπρ. § 249), καὶ ἔτι λεπτομερέστερον περὶ αὐτῶν ἀλλαγῶ (π. Στεφ. § 258) λέγει ἀποτεινόμενος πρὸς αὐτὸν τὸν Αἰσχίνην· « παῖς μὲν ὢν μετὰ πολλῆς ἐνδείας ἐτρέφης, ἅμα τῷ πατρὶ πρὸς τῷ διδασκαλείῳ προσεδρεύων, τὸ μέλαν τρίβων καὶ τὰ βάρη σπογγίζων καὶ τὸ παιδαγωγεῖον κορῶν, οἰκέτου τάξιν, οὐκ ἐλευθέρου παιδὸς ἔχων ». Μεταξὺ τῶν λοιδορουμένων καὶ περιφρονημένων ἐργασιῶν ἀνθρώπων τινῶν οὐχὶ μόνον αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν γονέων, καταλέγονται καὶ αἱ διδασκαλῖαι ἢ παιδαγωγίαι τῶν γονέων « ἂν τινὸς ἔριθος ἢ μήτηρ ἢ ἡ τρυγήτρια ἐξελθοῦσά ποτε ἢ μισθοῦ τιτθεύσῃ παῖδα τῶν ὀρφανῶν ἢ πλουσιῶν ἢ ὁ πατήρ διδάξῃ γράμματα ἢ παιδαγωγήσῃ » (Δ. Χρυσ. Ζ, σ. 260 R.). Ἐνιαχοῦ ἀναφέρονται οὗτοι καθήμενοι μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτῶν ἐν τῇ ὁδῷ, ὡς περὶ αὐτοῦ τοῦ Διονυσίου τοῦ Νεωτέρου λέγεται, ὅτι, ἐπαγγελλόμενος τὸν διδάσκαλον (*ludi magistrum*), ἐδίδασκε τοὺς παῖδας ἐν τῇ τριόδῳ, καὶ γενικώτερον παρὰ Δίῳσι τῷ Χρυσοστόμῳ (Κ, 9) παρατηρεῖται ὅτι οἱ τῶν γραμμάτων διδάσκαλοι μετὰ τῶν παιδῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς κάθηνται, καὶ οὐδὲν αὐτοῖς ἐμποδῶν ἐστὶν ἐν τοσοῦτῳ πλήθει τοῦ διδάσκειν τε καὶ μαρθάνειν ». Ἐτι μᾶλλον καταφαίνεται ἡ κατὰ φρόνησιν τούτων τῶν τὰ πρῶτα γράμματα διδασκόντων πρῶτον ἐκ τῆς ἐλάχιστα φιλόφρονος συμπεριφορᾶς τοῦ ἀκαθάρτου νεα-

νίου Ἀλκιβιάδου πρὸς τινα τούτων τῶν γραμματοδιδασκάλων, παρ' οὗ προσελθὼν ἤτησε βιβλίον ὀμηρικόν· «εἰπόντος δὲ τοῦ διδασκάλου μηδὲν ἔχειν Ὀμήρου, κόνδύλῳ καθικόμενος αὐτοῦ παρῆλθεν»· εἶτα καὶ ἐκ τῆς ὀπωσοῦν ἀσυμβιβιάστου πρὸς τὴν προμνησθεῖσαν περίπτωσιν ἀποφάνσεως τοῦ αὐτοῦ Ἀλκιβιάδου, ὃς «ἐτέρου φήσαντος ἔχειν Ὀμηρον ὑφ' αὐτοῦ διωρθωμένον, εἶτ', ἔφη, γράμματα διδάσκεις, Ὀμηρον ἐκανορθοῦν ἱκανὸς ὢν καὶ οὐχὶ τοὺς νέους παιδεύεις;» (Πλουτ. Ἀλκ. 7). Ἐτι σαφέστερον καταφαίνεται ἡ ταπεινότης καὶ περιφρόνησις τοῦ «διδάσκοντος γράμματα» ἐκ τῆς ἀντιπαραθέσεως, ἣν ὁ Δημοσθένης ποιεῖται μεταξὺ τῆς ἑαυτοῦ τύχης καὶ τῆς τοῦ Αἰσχίνου, ἐνθα φαίνεται ὑπονοῶν ὅτι καὶ οὗτος ἐδίδασκε γράμματα· αὕτη παραθετέα ἐνταῦθα ἀπασα, διότι ἐν τῇ συναφείᾳ καταφαίνεται ἡ δύναμις τῆς ἀντιθέσεως· ἀποτεινόμενος ὁ Δημοσθένης πρὸς τὸν συχνάκις ἀποκαλούμενον τριταγωνιστὴν ῥήτορα λέγει· «ἐξέτασον τοίνυν παρ' ἄλληλα τὰ σοὶ κάμοι βεβιωμένα πράως, μὴ πικρῶς, Αἰσχίνη· εἶτ' ἐρώτησον τουτουσί, τὴν ποτέρου τύχην ἂν ἔλοιθ' ἕκαστος αὐτῶν· ἐδίδασκες γράμματα, ἐγὼ δ' ἐφοίτων (ὡς καὶ προηγουμένως εἶπεν, ἐμοὶ ὑπῆρξε παιδὶ μὲν ὄντι φοιτᾶν εἰς τὰ προσήκοντα διδασκαλεῖα)· ἐτέλεις, ἐγὼ δ' ἐτελούμην, ἐχόρευες, ἐγὼ δ' ἐχορήγουν· ἐγραμμάτευες, ἐγὼ δ' ἠκκλησίαζον· ἐτριταγωνίστεις, ἐγὼ δ' ἐθεώρουν· ἐξέπιπτες, ἐγὼ δ' ἐσύριττον· ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν πεπολίτευσαι πάντα, ἐγὼ δ' ὑπὲρ τῆς πατρίδος· ἐῷ τᾶλλα, ἀλλὰ νυνὶ τήμερον ἐγὼ μὲν ὑπὲρ τοῦ στεφανωθῆναι δοκιμάζομαι, τὸ δὲ μηδ' ὀτιοῦν ἀδικεῖν ἀνωμολόγημαι, σοὶ δὲ συκοφάντῃ μὲν εἶναι δοκεῖν ὑπάρχει, κινδυνεύεις δὲ εἴτε δεῖ σ' ἔτι τοῦτο ποιεῖν, εἶτ' ἤδη πεπαῦσθαι μὴ μεταλαβόντα τὸ μέρος τῶν ψήφων· ἀγαθῆ γ', οὐχ ὀρθῆς; τύχῃ συμβεβιωκῶς τῆς ἐμῆς ὡς φαύλης κατηγορεῖς!» (π. Στεφ. 265). Διὸ καὶ ὁ Πλάτων ἐπιθυμεῖ ἀποτρέπειν ἀπὸ τοιοῦτου ἐπαγγέλματος ὡς ὀλίγον ἐλευθερίου τοὺς πολίτας καὶ εἰσάγει εἰς τὴν πόλιν αὐτοῦ διδασκάλους οἰκοῦντας ξένους, πεπεισμένους μισθοῖς (Νομ. Ζ, σ. 804 θ). Ἀλλαχοῦ δὲ φαίνεται ἀπλῶς μνημονεύων τοῦ τοιοῦτου ἔθους· «ἄρ' εἰσὶ τινες ἄνθρωποι, οἵτινες μουσικὴν παιδεύουσιν ἢ γράμματα ἢ ἐτέραν τιὰ ἐπιστή-

μην, οἱ ἀντὶ τούτων σφίσιν αὐτοῖς τὰ ἐπιτήδεια ἐκπορίζονται, τούτων μισθὸν πραττόμενοι;» (Ἐρυξ. σ. 402).

§ 5. Ἰδίως περιεφρανεῖτο, ὡς ἐφθημεν ἰδόντες, τὸ ἐπάγγελμα τοῦ προκαταρκτικοῦ διδασκάλου, ὃς ἐδίδασκε τὰ πρῶτα στοιχεῖα καὶ ἐκαλεῖτο γραμματιστῆς ἢ γραμματοδιδάσκαλος, οὗ αἱ γνώσεις οὐδαμῶς ἐχρηζόν διακρίνεσθαι ἀπὸ τῆς αὐτοδιδάκτου εὐχερείας οἰουδῆποτε ἐνήλικος καὶ ἐπομένως ἐνομιζέτο ἀπλοῦν ὄργανον πρὸς μηχανικὴν μετάδοσιν τῆς αὐτῆς ἱκανότητος τοῖς παισίν. Ἀλλὰ καὶ ἡ τῶν ὀποιωνδῆποτε γραμμάτων εἰδησις ἐκαλεῖτο συνήθως καὶ αὕτη γραμματιστική. Παρὰ Πλάτωνι δὲ (Φιληβ. σ. 17 b) καταφαίνεται ὅπως οὐν ἀκριβέστερον τὸ ἔργον τούτου τοῦ γραμματιστοῦ « φωνὴ μὲν ἐστὶ που μία διὰ τοῦ στόματος ἰούσα καὶ ἄπειρος αὖ πλήθει πάντων τε καὶ ἐκάστου· καὶ οὐδὲν ἐτέρω γε τούτων ἐσμέν πω σοφοί, οὐθ' ὅτι τὸ ἄπειρον αὐτῆς ἴσμεν, οὐθ' ὅτι τὸ ἐν· ἄλλ' ὅτι πόσα τέ ἐστι καὶ ὅποια (δηλαδὴ αὐταὶ αἱ φωναί), τοῦτ' ἐστὶ το γραμματικὸν ἕκαστον ποιοῦν ἡμῶν». Πάντως δὲ ὑπάρχουσι παραδείγματα τοιούτων τινῶν ἀνυψωθέντων ὑπεράνω ταύτης τῆς καταστάσεως, οἷος ὁ λεγόμενος διδάσκαλος τοῦ Πλάτωνος, ὃν ὁ Σωκράτης ἠξίωσε τῆς ἐπισκέψεως αὐτοῦ, καὶ ὁ προμνησθεὶς γραμματοδιδάσκαλος ὁ καυχώμενος ἐπανορθοῦν τὸν Ὅμηρον (εἰ καὶ τοῦτο φαίνεται μᾶλλον μετ' εἰρωνίας λεγόμενον) ὁ ἀναξιοπαθῶν καὶ τρόπον τινὰ ἐθελοκακῶν ἐν τῇ ἑαυτοῦ τέχνῃ κατὰ τὴν γνωστὴν παρατήρησιν τοῦ Ἀλκιβιάδου. Ἄλλοι δὲ πάλιν οὐδὲ περὶ ταύτην τὴν ὁδηγίαν καὶ διδασκαλίαν ἦσαν ἱκανοί, ὡς δεικνύει ἡ εὐστοχος ἐξέλεγκις τοιούτων ἢ ὑπὸ τοῦ Θεοκρίτου γενομένη, « ὃς προσελθὼν γραμματοδιδασκάλῳ φαύλως ἀναγινώσκοντι εἶπε, διὰ τί γεωμετρεῖν οὐ διδάσκεις; τοῦ δὲ εἰπόντος, ὅτι οὐκ οἶδα, καὶ τί τοῦτ'; εἶπεν· οὐδὲ γὰρ ἀναγινώσκειν » (Στοβ. Δ', 70). Ὅθεν οὐδὲν παράδοξον καὶ ὅτι πολλοὶ τῶν τοιούτων παρεῖχον τοῖς παισὶ τῶν κατωτάτων τάξεων τὰς ἀνεπιφθόνους ταύτας ὑπηρεσίας αὐτῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς, ὡς εἶδομεν μαρτυρούμενον τοῦτο περὶ αὐτῶν γενικώτερον παρὰ Δίῳνι τῷ Χρυσστόμῳ (Κ', 9) « οἱ τῶν γραμμάτων διδάσκαλοι μετὰ τῶν παιῶν ἐν ταῖς ὁδοῖς κάθηνται καὶ οὐδὲν αὐτοῖς ἐμποδῶν ἐστὶν ἐν

τοσούτω πλήθει τοῦ διδάσκειν τε καὶ μαθηθῆναι » (παράδοξος δημοσιότης διδασκαλίας καὶ εκπαιδεύσεως! — καὶ τῶ ὄντι τί ἡδύνατο ἐνοχλεῖν καὶ θορυβεῖν αὐτοὺς ἐν τοιαύτῃ μηχανικῇ καὶ ἴσως ἐπὶ τὸ ἀγυρτικώτερον ἐπιδεικνυομένη φωνασκίᾳ;)· κατὰ μίμησιν καὶ ἄλλων μηχανικῶν ἔργων ἐπίσης ἀκωλύτως καὶ ἀθορύβως διεξαγομένων ἐν τῷ μέσῳ τοῦ πλήθους· « ἰδεῖν ἔστι καὶ ἐν τῷ πάνυ πολλῷ θορύβῳ τε καὶ πλήθει οὐ κωλυόμενον πράττειν ἕκαστον τὸ αὐτοῦ ἔργον, ἀλλ' ὅ τε αὐτῶν ἢ διδάσκων αὐλεῖν τοῦτο ποιεῖ πολλάκις ἐπ' αὐτῆς τῆς ὁδοῦ τὸ διδασκαλεῖον ἔχων καὶ οὐδὲν τοῦτον ἐξίστησι τὸ πλήθος οὐδὲ ὁ θόρυβος τῶν παριόντων, ὅτε ὀρχούμενος ὁμοίως ἢ ὀρχηστοδιδάσκαλος πρὸς τούτω ἐστίν, ἀμελήσας τῶν μαχομένων τε καὶ ἀποδυομένων καὶ ἄλλα πραττόντων, ὅτε κιθαριστῆς ὅτε ζωγράφος ». Τοιοῦτόν τι ἔργον λέγεται ὅτι ἐτέλεσεν ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ ὁμοίας σκηνῆς ὁ πρῶν μέγας καὶ πολὺς Διονύσιος ὁ Νεώτερος, ὃς ἐπὶ τῶν ἐσχάτων τῆς ἐν Κορίνθῳ διαμονῆς αὐτοῦ ἡμερῶν ἐπαγγελόμενος τὸν γραμματοδιδάσκαλον ἐδίδασκε τοὺς παῖδας ἐν τῇ τριόδῳ κατὰ τὸν Ἰουστίνον *) εἰ καὶ ὁ Ἠλούταρχος περὶ αὐτοῦ πραγματευόμενος καὶ οἶονεὶ συστηματικῶς ἀντιφερόμενος πρὸς τὸν Φίλιστον οὐδὲν τοιοῦτον παρέδωκεν ἡμῖν περὶ αὐτοῦ, λέγων πολλά ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκεῖ διατριβῆς αὐτοῦ· « τοῦ Διονυσίου καταπλεύσαντος εἰς Κόρινθον οὐδεὶς ἦν Ἑλλήνων, ὃς οὐχὶ θεάσασθαι καὶ προσειπεῖν ἐπόθησεν αὐτόν· ἀλλ' οἱ μὲν χαίροντες ἐπὶ ταῖς συμφοραῖς διὰ μῖσος ἄσμενοι συνῆλθον, οἷον ἐρριμένον ὑπὸ τῆς τύχης πατήσοντες, οἱ δὲ πρὸς τὴν μεταβολὴν τρεπόμενοι καὶ συμπαθοῦντες, ἐθεώντο πολλὴν ἐν ἀσθενέσι τοῖς ἀνθρωπίνοις καὶ προδήλοις τὴν τῶν ἀδῆλων αἰτιῶν καὶ θεῶν δύναμιν. Οὐδὲν γὰρ οὕτω φύσεως ὁ τότε καιρὸς οὔτε τέχνης, ὅσον ἐκεῖνο τύχης ἔργον ἐπεδείξατο, τὸν Σικελίας ὀλίγον ἔμπροσθεν τύραννον ἐν Κορίνθῳ διατρίβοντα περὶ τὴν ὀψόπωλιν ἢ καθήμενον ἐν μυροπωλείῳ, πίνοντα κεκραμένον ἀπὸ τῶν καπηλείων καὶ διαπληκτιζόμενον ἐν μέσῳ τοῖς ἀφ' ὥρας ἐργαζομένοις γυναίκοις, τὰς δὲ μουσουργοὺς ἐν ταῖς

*) XXI, 5: « novissime ludī magistrum professus pueros in trivio docebat ».

ώδαις (ἄλλοι προέτειναν ὡδείοις καὶ ἄλλοι φαίνονται ἀναγνόντες ἐν ταῖς ὁδοῖς καὶ μεταφράσαντες ἐπὶ πλείν *carrefour*, ἐκ τοῦ γνωστοῦ Ἰουστινείου χωρίου βεβαίως παρασυρόμενοι) διδάσκοντα καὶ περὶ θεατρικῶν ἁσμάτων ἐρίζειν σπουδάζοντα πρὸς ἐκείνας καὶ περὶ μέλους ἁρμονίας. Ταῦτα δ' οἱ μὲν, ἄλλως ἀλύοντα καὶ φύσει ῥάθυμον ὄντα καὶ φιλακόλαστον, ᾤοντο ποιεῖν τὸν Διονύσιον, οἱ δ' ὑπὲρ τοῦ καταφρονεῖσθαι καὶ μὴ φοβερὸν εἶναι τοῖς Κορινθίοις μὴδ' ὑποπτον, ὡς βαρυνόμενον τὴν μεταβολὴν τοῦ βίου καὶ πραγμάτων ἐπιέμενον ἐπιτηδεύειν καὶ ὑποκρίνεσθαι παρὰ φύσιν πολλὴν ἀβελτηρίαν ἐπιδεικνύμενον ἐν τῷ σχολάζειν» (Πλουτ. Φιλοπ. ΙΔ'). Ὡστε οὔτε ἐνταῦθα οὔτε ἐν τοῖς ἀμέσως ἐφεξῆς παρατιθεμένοις λόγοις καὶ ἀποφθέγμασιν αὐτοῦ, «δι' ὧν ἐδόκει συμφέρεσθαι τοῖς παροῦσιν οὐκ ἀγεννῶς», ἀναφέρεται περὶ γραμματοδιδασκαλίας τοῦ Διονυσίου ἐν Κορίνθῳ, καίτοι τοσοῦτον ἀποτόμου καὶ παραδόξου φανείσης τῆς μεταβολῆς καὶ μεταπτώσεως (ὥστε καὶ ἠδύναντο λέγειν, «τί καινότερον ἢ Διονύσιος ἐν Κορίνθῳ;»). Χαρακτηριστικὴ δὲ καὶ ἡ παρ' Ἱεροκλεῖ ἀπαντῶσα ἐπωνυμία τῶν τοιούτων γραμματιστῶν χαμαιιδιδάσκαλος. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ δούλους μετεχειρίζοντο οἱ κύριοι αὐτῶν πρὸς τοῦτο τὸ ἔργον, ἵνα διανεμῶνται πρὸς ἀλλήλους τὸ ἐκ τούτου ποριζόμενον κέρδος· ἀλλὰ παραδείγματα τοιούτων ἀναφαίνονται μᾶλλον ἐν Ῥώμῃ, ἐνθα μανθάνομεν ὅτι ὁ Κάτων ὁ πρεσβύτερος, διακρινόμενος ὡς χρηματιστῆς οὐκ εὐκαταφρόνητος εἶχε χαριέντα δούλον γραμματιστὴν ὄνομα Χεῖλωνα πολλοὺς διδάσκοντα παῖδας» *).

§ 6. Ἀλλὰ καὶ αἱ μείζονες ἀπαιτήσεις, ἃς εἶχεν ἐπὶ τῆς ἐρμηγείας τῶν ποιητῶν ἢ προαγομένη παιδείσεως, οὐδαμῶς ἠλλοίουν, ἀλλὰ κατεβίβαζον μάλιστα ἔτι ταπεινότερον τὴν στοιχειώδη ἐκπαίδευσιν, καθ' ὅσον περὶ παντὸς μαθήματος ὑπερβαίνοντος αὐτὴν ἀνεφαίνετο νέα τάξις διδασκάλων, οἱ λεγόμενοι κρι-

*) Καὶ γενικιότερον παρὰ Σουετωνίου *illust. gramm. 4*: «*apud majores, quum familia alienius venalis produceretur, non temere quem literatum in titulo sed literatorem inscribi solitum esse*» κ. τ. λ.

τικοί ἢ γραμματικοί (γραμματικοὶ δὲ ὠνομάσθησαν μεταγενέστερον οἱ πρότερον κριτικοὶ καλούμενοι). Ἐν τῇ διαδοχῇ τῶν πρὸς παιδείusin παραλαμβανόντων τὸν παῖδα διδασκάλων ἀναφέρονται ἐπερχόμενοι αὐξομένου τοῦ παιδὸς κριτικοί, γεωμέτραι, τακτικοί. Οἱ διάφοροι καὶ ἀνώτεροι τῶν γραμματιστῶν γραμματικοὶ οὗτοι ἀπελείποντο μὲν πάντως καὶ αὐτοὶ τῶν ῥητόρων, μαθηματικῶν καὶ φιλοσόφων, προπηλαχιζόμενοι καὶ αὐτοὶ πολλαχῶς, ὡς ἐν τῷ πασιγνώστῳ, «εἰ μὴ ἱατροὶ ἦσαν, οὐδὲν ἂν μωρότερον γραμματικῶν ἦν», ἀλλ' ὅμως μετὰ τῶν τελευταίων μετέιχε πλείονος τιμῆς, ἐκφραζομένης ἤδη διὰ τοῦ χαρακτηρισμοῦ τῶν διδασκαλιῶν καὶ παραδόσεων αὐτῶν ὡς σχολῶν, ὡς παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις ἡ λέξις *ludus* (παιδιά) ἐσήμαινε κατώτερον σχολεῖον παιδῶν ὀφειλόντων μανθάνειν καὶ καταναγκαζομένων εἰς τοῦτο, *schola* (σχολή) δὲ ὑψηλότερον σχολεῖον νεανιῶν καὶ ἀνδρῶν προαιρουμένων μανθάνειν, καὶ ὁ μὲν *ludus* προϋποτίθησι μαθητὰς (*discipulos*), διδάσκαλον (*magistrum*) καὶ σχολικὴν ἀγωγὴν ἢ πειθαρχίαν, ἡ δὲ σχολή (*schola*) ἀκροατὰς (*auditores*), καθηγητὴν ἢ διδάκτορα (*doctorem*) καὶ ἀκαδημαϊκὴν μεταχείρισιν. Ἄλλως τε γνωστὸν ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς ἡ λέξις σχολή ἐσήμαινε καὶ μετὰ ταῦτα διετέλεσε σημαίνουσα τὴν ἀνεσιν, ἢ τὴν ἀπὸ τινῶν ἔργων ἀποχὴν καὶ τὴν ὡς πρὸς ταῦτα ἀργίαν, διατριβὴν δὲ ἀποκλειστικῶς περὶ τι ἄλλο καὶ πρὸ πάντων περὶ τὴν σπουδὴν τῶν γραμμάτων. Ἐκ τούτου εἶπετο ὅτι ἐν ταῖς εὐνομουμέναις καὶ εὐημερούσαις πόλεσι προετρέποντο οἱ δυνάμενοι ἔχειν σχολὴν ἐλεύθεροι εἰς τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἄλλην ἐλευθέριον ἄσκησιν. Οὕτως ἐν Ἀθήναις ἀναφέρεται παρ' Ἰσοκράτει (Ἄρεοπ. 43-46) ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι ἐποίησαν τὴν βουλὴν τοῦ Ἀρείου Πάγου κυρίαν τῆς εὐταξίας τῶν πολιτῶν, οἱ δὲ Ἀρεοπαῖται «ἀπάντων μὲν ἐφρόντιζον τῶν πολιτῶν, μάλιστα δὲ τῶν νεωτέρων· ἐώρων γὰρ τοὺς τηλικούτους ταραχωδέστατα διακειμένους καὶ πλείστων γέμοντας ἐπιθυμιῶν καὶ τὰς ψυχὰς αὐτῶν μάλιστα δαμασθῆναι δεομένας ἐπιμελείαις καλῶν ἐπιτηδευμάτων καὶ πόνοις ἡδονὰς ἔχουσιν· ἐν μόνοις γὰρ ἂν τούτοις ἐμμεῖναι τοὺς ἐλευθερίως τεθραμμένους καὶ μέγα φρονεῖν

εἰθισμένους· ἅπαντας μὲν οὖν ἐπὶ τὰς αὐτὰς ἄγειν διατριβάς οὐχ οἷόν τ' ἦν, ἀνωμάλως τὰ περὶ τὸν βίον ἔχοντας· ὡς δὲ πρὸς τὴν οὐσίαν ἤρμωσεν, οὕτως ἐκάστοις προσέταττον· τοὺς μὲν γὰρ ὑποδεέστερον πράττοντας ἐπὶ τὰς γεωργίας καὶ τὰς ἐμπορίας ἔτρεπον, εἰδότες τὰς μὲν ἀπορίας διὰ τὰς ἀργίας γιγνομένας, τὰς δὲ κακουργίας διὰ τὰς ἀπορίας· ἀναιροῦντες οὖν τὴν ἀρχὴν τῶν κακῶν ἀπαλλάξαι ὄντο καὶ τῶν ἄλλων ἀμαρτημάτων τῶν μετ' ἐκείνην γιγνομένων· τοὺς δὲ βίον ἱκανὸν κεκτημένους περὶ τὴν ἰππικὴν καὶ τὰ γυμνάσια καὶ τὴν φιλοσοφίαν ἠνάγκασαν διατρίβειν, ὀρῶντες ἐκ τούτων τοὺς μὲν διαφέροντας γιγνομένους, τοὺς δὲ τῶν πλείστων κακῶν ἀπεχομένους». Ὡσαύτως καὶ ἄλλαχού ('Αντιδ. 304) παραινεῖ τοῖς Ἀθηναίοις προτρέπειν τῶν νεωτέρων τοὺς βίον ἱκανὸν κεκτημένους καὶ σχολὴν ἄγειν δυναμένους ἐπὶ τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἀσκήσιν τὴν τοιαύτην. Ἀλλὰ τὸ ἀντίθετον συνέβαινε τοῖς πενεστέροις καὶ καταδεέστερον διακειμένοις, ὡς καὶ τοῖς δούλοις, ἅτε μὴ ἔχουσι παντάπασι σχολὴν, καὶ παροιμιῶδες κατήντησε τό, «οὐ σχολὴ δούλοις». Ὁ Ἀριστοτέλης, λαλῶν περὶ παιδευμάτων καὶ περὶ μουσικῆς, προσεπάγει πολλὰ χαρακτηριστικώτατα καὶ περὶ σχολῆς· «τὴν δὲ μουσικὴν ἤδη διαπορήσειεν ἂν τις· νῦν μὲν γὰρ ὡς ἡδονῆς χάριν οἱ πλείστοι μετέχουσιν αὐτῆς· οἱ δ' ἐξ ἀρχῆς ἔταξαν ἐν παιδείᾳ διὰ τὸ τὴν φύσιν αὐτὴν ζητεῖν, ὅπερ πολλάκις εἴρηται, μὴ μόνον ἀσχολεῖν ὀρθῶς, ἀλλὰ καὶ σχολάζειν δύνασθαι καλῶς... εἰ γὰρ ἄμφω μὲν δεῖ, μᾶλλον δὲ αἰρετὸν τὸ σχολάζειν τῆς ἀσχολίας, καὶ ὅλως ζητητέον, τί ποιοῦντας δεῖ σχολάζειν· οὐ γὰρ δὴ παίζοντας· τέλος γὰρ ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ βίου τὴν παιδίαν ἡμῖν· εἰ δὲ τοῦτο ἀδύνατον καὶ μᾶλλον ἐν ταῖς ἀσχολίαις χρηστέον ταῖς παιδίαῖς (ὁ γὰρ πονῶν δεῖται τῆς ἀναπαύσεως, ἡ δὲ παιδιά χάριν ἀναπαύσεώς ἐστιν· τὸ δ' ἀσχολεῖν συμβαίνει μετὰ πόνου καὶ συντονίας), διὰ τοῦτο δεῖ παιδιάς εἰσάγεσθαι καιροφυλακτοῦντας τὴν χρῆσιν, ὡς προσάγοντας φαρμακείας χάριν· ἀνεσις γὰρ ἢ τοιαύτη κίνησις τῆς ψυχῆς καὶ διὰ τὴν ἡδονὴν ἀνάπαυσις· τὸ δὲ σχολάζειν ἔχειν αὐτὸ δοκεῖ τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὸ ζῆν μακαρίως· τοῦτο δ' οὐ τοῖς ἀσχολοῦσιν ὑπάρχει, ἀλλὰ τοῖς σχολάζειν

ζουσιν· ὁ μὲν γὰρ ἀσχολῶν ἕνεκά τινος ἀσχολεῖ τέλος ὡς οὐχ ὑπάρχοντος, ἢ δ' εὐδαιμονία τέλος ἐστίν, ἣν οὐ μετὰ λύπης, ἀλλὰ μεθ' ἡδονῆς οἴονται πάντες εἶναι».

§ 7. Διαφόρους ὀνομασίας περὶ σχολείων καὶ νύξεις περὶ διατριβῆς ἢ σχολῆς φιλοσοφικῆς παρέχει ἡμῖν ὁ Πολυδεύκης (Θ', 41)· «πόλεως δ' αὐτῶν μέρη καὶ γραμματεῖα καὶ διδασκαλεῖα, ἃ καὶ παιδαγωγία καὶ φωλεοὺς ὠνόμαζον· ἐκάλουν δὲ τὸ διδασκαλεῖον καὶ χορόν, ὅποτε καὶ τὸν διδάσκαλον χορηγὸν καὶ τὸ διδάσκειν χορηγεῖν, καὶ μάλιστα οἱ Δωριεῖς, ὡς Ἐπίχαρμος ἐν Ὀδυσσεὶ αὐτομόλῳ· ἐν δὲ Ἀρπαγαῖς χορηγεῖον καὶ διδασκαλεῖον ὠνόμασεν. Εἰ μέντοι τὸ διδασκαλεῖον καὶ διατριβὴν κατὰ τὴν τῶν πολλῶν χρῆσιν ἐθέλεις καλεῖν, ὅρα μὴ σε βιάζηται καὶ τὸ παρ' Ἀισχίνῃ «καὶ σεμνυνόμενον ἐν τῇ τῶν μεираκίων διατριβῇ»· ἐστὶ δὲ καὶ νόμος Ἀττικὸς κατὰ τῶν φιλοσοφούντων γραφεὶς, ὃν Σοφοκλῆς Ἀμφικλείδου Σουνιεὺς εἶπεν, ἐν ᾧ τινα κατ' αὐτῶν προειπὼν ἐπήγαγε μὴ ἐξεῖναι μηδενὶ τῶν σοφιστῶν διατριβὴν κατασκευάσασθαι». Ὅτι ἐνταῦθα ὀνομάζεται διατριβὴ σοφιστῶν, τοῦτο καλεῖται σχολῆ ἐν μαρτυρίαις ἄλλων συγγραφέων περὶ τοῦ αὐτοῦ γεγονότος. Ὡστε τὰ πρῶτα ἴχνη τῆς ἐν τοιαύτῃ σημασίᾳ χρήσεως τῆς λέξεως σχολῆ ἀναφαίνονται ἤδη κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα πρὸ Χριστοῦ. Διότι ἐν ἀκριβεστέραις μαρτυρίαις περὶ τοῦ μνησθέντος νόμου λέγεται περὶ τοῦ φιλοσόφου Θεοφράστου ὅτι «ἀπεδήμησεν ἐπ' ὀλίγον ἐκ τῶν Ἀθηναίων μετὰ πάντων τῶν λοιπῶν φιλοσόφων, Σοφοκλέους τοῦ Ἀμφικλείδου νόμον εἰσενεγκόντος, μηδένα τῶν φιλοσόφων σχολῆς ἀφηγεῖσθαι, ἂν μὴ τῇ βουλῇ καὶ τῷ δήμῳ δόξη· εἰ δὲ μὴ, θάνατον εἶναι τὴν ζημίαν· ἀλλὰ αὐθις ἐπανῆλθεν εἰς νέωτα, Φελλίωνος τὸν Σοφοκλέα γραφάμενου παρανόμων, ὅτε καὶ τὸν νόμον μὲν ἄκυρον ἐποίησαν Ἀθηναῖοι, τὸν δὲ Σοφοκλέα πέντε ταλάντοις ἐζημίωσαν κάθοδόν τε τοῖς φιλοσόφοις ἐψηφίσαντο». Περὶ δὲ τοῦ Διογένους λέγεται ὅτι «δεινὸς ὢν κατασοβαρεύεσθαι τῶν ἄλλων τὴν μὲν Εὐακλείδου σχολὴν ἔλεγε χολήν, τὴν δὲ Πλάτωνος διατριβὴν κατατριβήν» (Διογ. Λαέρτ. Ε', 38 καὶ Γ', 24).

§ 8. Ὑπὸ εὐμενεστάτας περιστάσεις ἀνεπτύχθη ἡσχέσις τοῦ